

О. І. ТЕРЕНОЖКІН
(Київ)

ПОСЕЛЕННЯ БІЛОГРУДІВСЬКОГО ТИПУ БІЛЯ УМАНІ

Пам'ятки білогрудівського типу, відкриті і досліджені після Великої Жовтневої соціалістичної революції поблизу Умані працівниками місцевого музею, як це загальноновизнано, належать до кінця бронзової доби і мають важливе значення в проблемі генезису скіфської культури.

Пам'ятками білогрудівського типу є горби з культурними залишками, які відомі як кургани з тілопаленнями або як „білогрудівські зольники“. Групи таких горбів були відкриті біля сс. Піковця, Дмитрушок, Пуґачівки, (кол. Ксендзівки), Попудні, Гереженівки, Собаківки, Теклівки. У Білогрудівському лісі біля с. Піковця налічувалося сім груп, до складу яких входив 31 горб; з них 12 було розкопано з 1919 по 1926 рр. Ці горби являли собою плоскі насипи, висота яких у середньому становила 0,5 м, а діаметр — 20—24 м.

На жаль, наслідки досліджень „білогрудівських зольників“ були опубліковані дуже коротко і сумарно, причому інтерпретація їх була в багатьох випадках явно помилковою й не відповідала вимогам сучасної археології.

У зв'язку з цим Інститут археології Академії наук Української РСР наприкінці вересня 1949 р. доручив авторові ознайомитися з пам'ятками білогрудівського типу в околицях Умані.

Матеріали розкопок в Білогрудівці, які зберігалися в Уманському історико-краєзнавчому музеї, майже повністю загинули під час фашистської окупації.

Але вже після Великої Вітчизняної війни були виявлені нові археологічні матеріали білогрудівського типу: недалеко від с. Краснопілки та за 7 км на захід від Умані в Синицькому лісі. В обох цих пунктах були проведені невеликі розкопки, які дали нові матеріали.

У Синицькому лісі виявлено велику групу горбів білогрудівського типу. Курганоподібні горби розташовані в кв. 91 лісової дачі, біля західної околиці с. Кочержинців. Місце це рівнинне, знаходиться приблизно за 0,5 км від найближчих балок з джерелами води. Тут на площі близько 0,75 км у діаметрі розкидано не менш 25 горбів, на відстані 50—80 м один від одного. Висота їх 0,5—0,6 м, діаметр 15—20 м. Два горби — трохи більших розмірів.

На горбу № 2 проведено розкопки, якими мали на меті з'ясувати стратиграфію й структуру насипу. Для цього він був досліджений по середній лінії з півночі на південь на площі 48 м². Горб плоский, висотою 0,6 м, діаметром 17 м. Вздовж північного його краю проходить сучасна канава.

На поверхні горба непомітно ніяких споруджень, проте на структурі самого насипу якось повинні були відбитися старі розкорчування лісу. За межами горба ґрунтовий шар не перевищує 20—25 см; нижче йде суглинок каштанового кольору. Культурні залишки трапляються у вигляді окремих фрагментів посуду.

На горбу, у верхньому горизонті чорнозему 15—20 см завтовшки культурні залишки відсутні; вони скупчуються на глибині 20—45 см нижче поверхні ґрунту, в шарі чорнозему, змішаного з суглинком. Найбільш насичені культурними залишками квадрати в центрі горба; далі на північ культурний шар стає тонший, менш насичений, причому трапляється багато дрібних (до 1 см у перетині) шматочків обпаленої глини; у на-

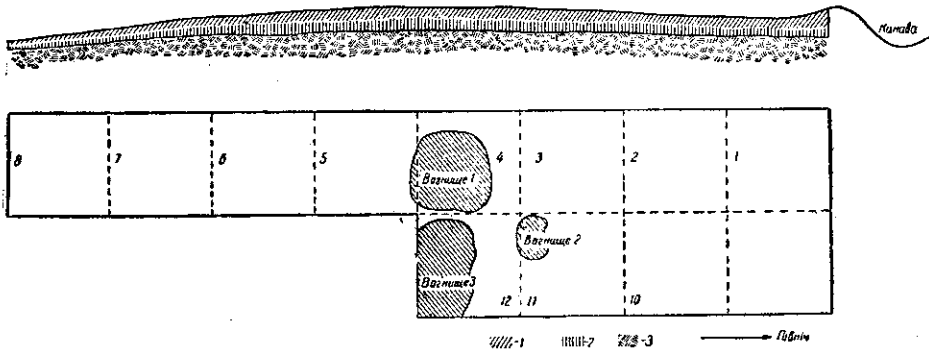

Рис. 1. Розріз та план розкопок горба № 2 у Синицькому лісі: 1 — рослинний шар; 2 — культурний шар; 3 — поважний ґрунт.

прямі на південь культурний шар ще тонший (біля південного краю на глибині 15—25 см), ще менш насичений культурними залишками. Культурний шар підстелюється, як і за межами горба, суглинком каштанового кольору. Поверхня під культурним шаром взагалі рівна (без ям); у центрі горба вона на 20 см вища, ніж біля його країв.

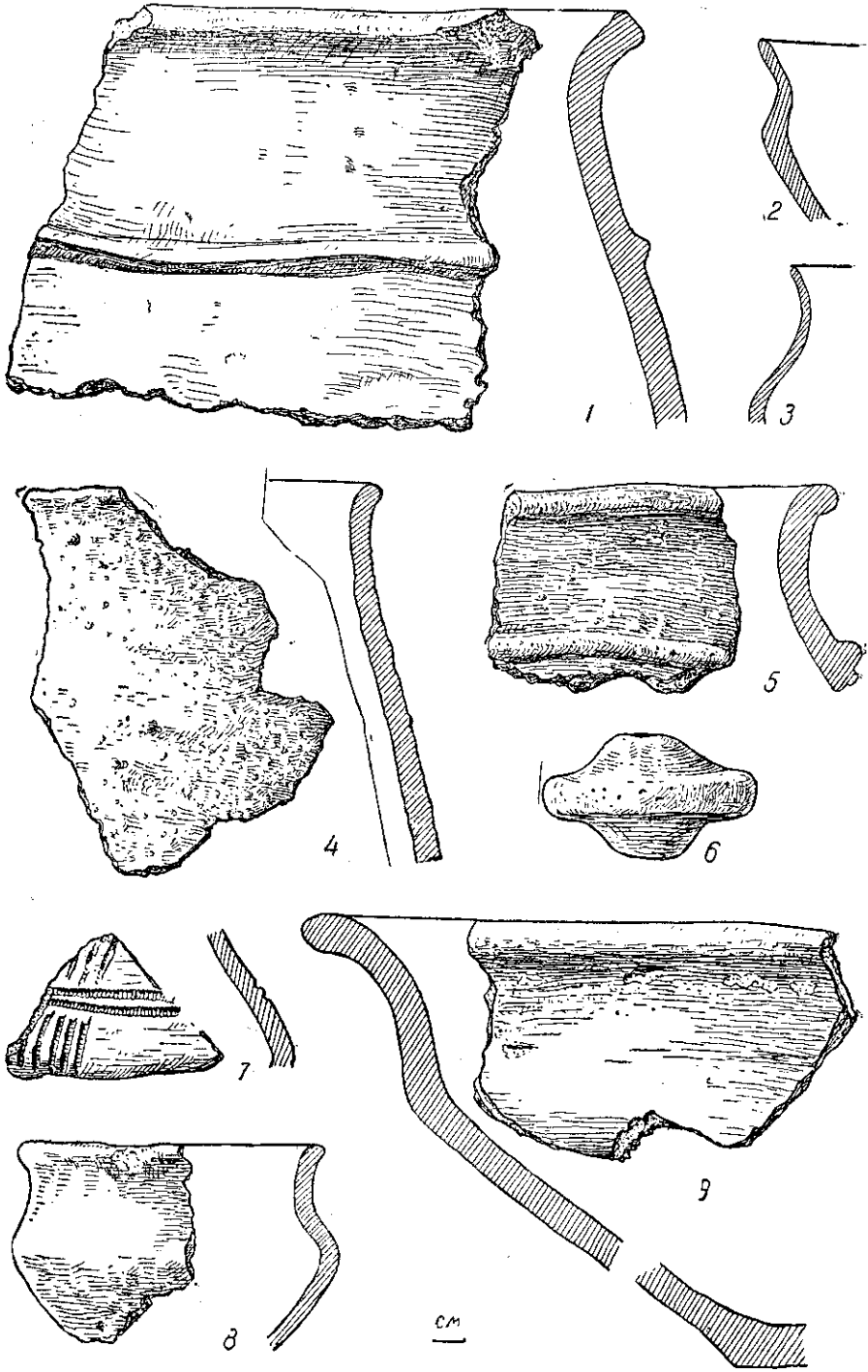
У середині підвищення, на площі трохи більшій 2 м у поперечнику виявлено три відкритих вогнища: два великих і одне маленьке (рис. 1). Вогонь розводили безпосередньо на поверхні землі; місцями він пропік її на 5—6 см. Золи у вогнищах було мало — прошарками в 2—3 см.

Жодних ознак поховань з тілопаленнями під час розкопок горба № 2 у Синицькому лісі не виявлено, як їх не було виявлено і раніше під час розкопок у Білогрудівському лісі біля с. Піковця (за винятком залишків одного поховання скіфського часу, тобто зовсім не одночасного пам'яткам).

Перші дослідники свій висновок про те, що пам'ятки білогрудівського типу є похоронними курганами, зробили не на основі фактичних даних, а лише зважаючи на курганоподібну форму горбів.

Наведені факти дають підставу вбачати в дослідженому горбі залишки наземного житла, в конструкції якого, очевидно, була широко використана земля (наприклад, помсти із земляною насипкою між ними), розвал якої утворив насип курганоподібної форми. Горб № 2 можна визнати цілком типовим для білогрудівської культури, бо він має багато подібних ознак до тих, які досліджувалися раніше в Білогрудівці й мали під центром вогнище¹. У деяких горбах виявлені знач-

¹ Коротке звітлення ВУАК за археологічні дослідження року 1925, К., 1926, стор. 75.

Зразки кераміки.

ніші прошарки золи¹, проте й такі горби слід вважати залишками або місцями наземних жител.

Культурний шар містив порівняно невелику кількість уламків глиняного посуду, уламки мініатюрних глиняних посудинок, кремінні знаряддя, осколки кременів, глиняні пряслиця, грузила, невеликі глиняні таблетки і дуже мало кісток тварин. Слід також відзначити гранітні камені розміром з кулак, що часто трапляються тут. У деяких квадратах таких каменів налічувалося до п'яти й більше десятків. Вони розкидані в культурному шарі без будь-якого порядку, і ніщо не говорить про їх призначення, бо за формою вони є звичайними буличниками. У землі розсіяно вугілля та черепашки від садових слимаків.

Глиняний посуд, крім більшої частини мініатюрного й частково чорного лощеного, виготовлявся з глини із значною домішкою товченого граніту. В глину для кухонного посуду домішувалася жорства в такій кількості, щоб після загладжування поверхня залишалася шершавою. Посуд обпалювався відкритим способом і тому черепки на зламі мають чорний або червонувато-чорний колір.

Кухонний посуд представлений уламками горшків, які мають плоске дно, що виступає або не виступає назовні, високий, злегка опуклий тулуб і тріхи відігнуті назовні вінця (табл. I, 1, 4, 5). Вінця найчастіше потоншені, рідше однакової товщини з стінками або навіть у вигляді округлого потовщення. Єдиною прикрасою посуду служить округлий або трикутний в розрізі, майже у всіх випадках гладкий (здається, частіше наліпний) валик, що розташовується на плічку; дуже рідко зустрічаються уламки з валиком, який має рідкі вдавленості пальцем. Такого роду посуд типовий для Білогірдівки, для якої відомі знахідки уламків посудин з валиком, кінці якого не зімкнуті². Деякі посудини не мають ніяких прикрас.

Зрідка траплялися уламки глибоких блюд з плоским дном і піднятим верхом, з сильно відігнутим назовні потовщеним заокругленим краєм (табл. I, 9). Форма цього посуду досить виразна. Є уламки і невеликих мисок такого ж типу. Вони мають чорний колір, всередині — залощені, а зовні — заглажені. Зустрічалися й уламки кувлів або черпачків з плоским дном, опуклим тулубом, добре виділеною шийкою та відігнутими назовні вінцями (табл. I, 2, 3, 8; табл. III, 2). Ручки кувлів порівняно високі, овальні в розрізі. Поверхні кувлів звичайно заглажено майже до лощення.

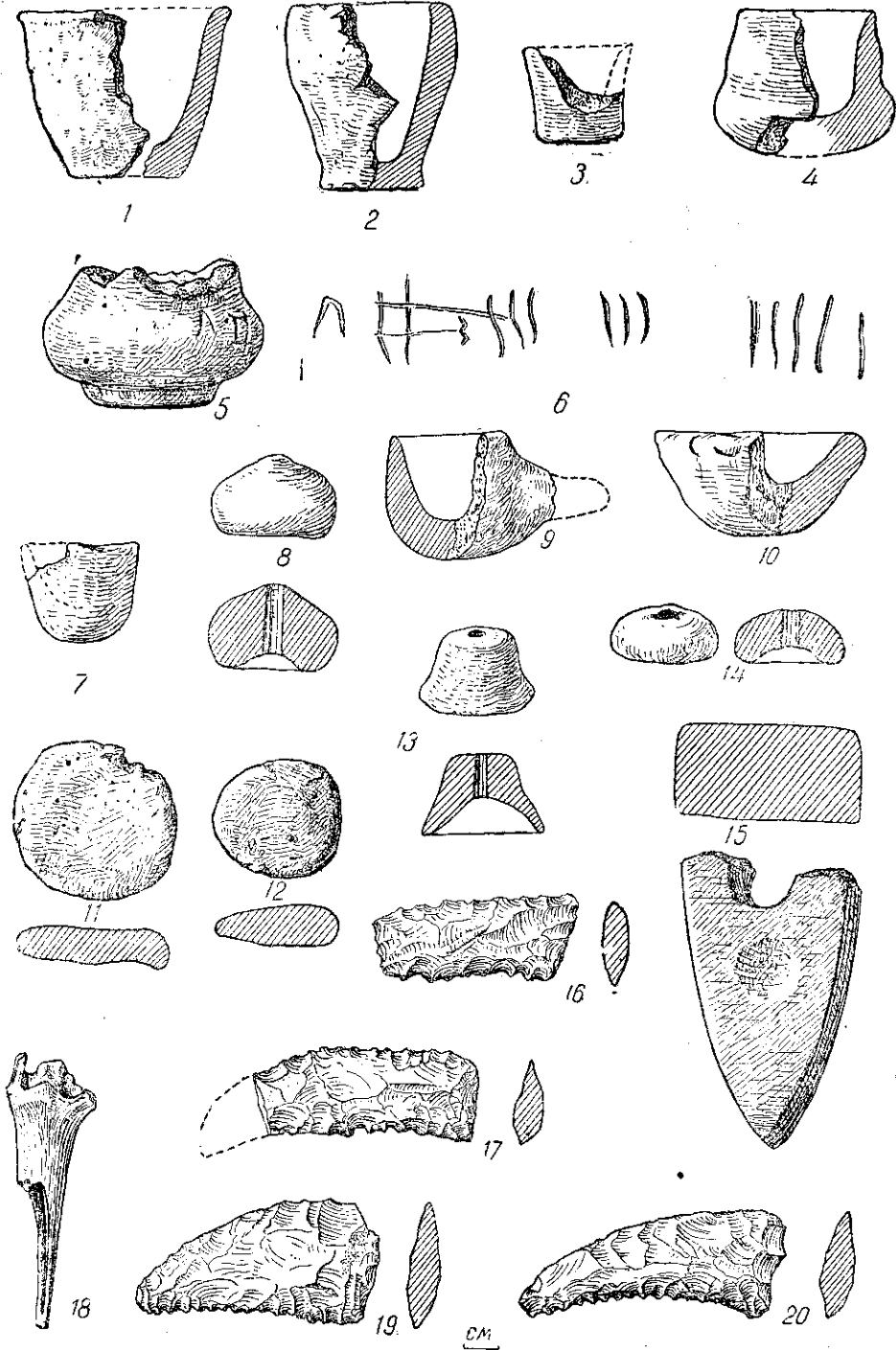
Особливу групу становлять окремі уламки чорних лощених посудин (форму яких відтворити не вдалося), прикрашені глибоко вдавленим дрібнозубчастим чеканом. Таким є уламок невеликої тонкостінної посудини з плічком (табл. I, 7), уламок великої посудини з широким плічком, нижче якого спускаються трикутники, які чергуються з пучками вертикальних смуг (табл. III, 1), і, нарешті, фрагмент стінки великої посудини (блюда?), прикрашеної горизонтальними лініями, зробленими зубчастим чеканом (табл. III, 3, 4). Уламки таких посудин зустрічалися і в Білогірдівці, але на їх основі також не можливо було відтворити їх форми³.

Мініатюрні посудини, часто сильно фрагментовані, являють собою велику й інтересну групу. Всі вони виготовлені з глини, без домішок;

¹ Коротке звітлення ВУАК за археологічні дослідження року 1925, К., 1926, стор. 76, могила XI.

² Там же, стор. 79, рис. XIX, 13.

³ Там же, рис. XIX, 4 і 9.

Предметы з поселень.

ліплення їх — грубе; поверхня хоч і заглажена, але вм'ятини від пальців не вирівнені.

Відтворено форми восьми посудинок: простого банкового горщика з відігнутих назовні потоншеним краєм (табл. II, 1); подібного до попереднього горщика з товстим злегка увігнутих краєм (табл. II, 2); посудинки у вигляді наперстка з прямими стінками, що потоншуються (табл. II, 3); посудинки подібної до попередньої, але конічної форми (табл. II, 7); посудинки циліндричної форми з прямою ручкою-стрижнем (табл. II, 9); циліндричної посудинки з сильно розширеною закругленою денною частиною (табл. II, 4); конічної мисочки з прямим краєм (табл. II, 10).

Особливий інтерес становить досить велика посудина з обламаним краєм вінець. Вона має високий піддон, округлий опуклий тулуб і пряме низьке горло (табл. II, 5). Глина, з якої виготовлена посудина, містить у вигляді домішки випалені зерна (посо?). На плічках її ще по сирій глині прокреслені неглибокими лініями такі знаки: знак у вигляді літери л, квадратик, коротка ламана лінія, три довгі, три короткі й чотири довгі вертикальні смужки (табл. II, 6). Перед нами якась піктограма, що вказує на культове призначення цієї посудини. Можливо, що й інші мініатюрні посудинки служили для якихось культових дій, наприклад жертвоприношення.

Глиняних пряслиць і схожих на них грузил знайдено дев'ять екземплярів. Вони мають різні форми і розміри: у вигляді кружка, конічного ковпачка (табл. II, 13), конуса (табл. II, 14), конічноувігнуті (табл. II, 8), у вигляді колесика (табл. I, 6).

Глиняні таблетки білуватого випалу, які часто зустрічаються в білогрудівських горбах, виявлені і тут (табл. II, 11, 12).

Кістяні вироби представлені одним пряслицем, вирізаним з епіфіза і кістяною проколкою з обламаним кінцем, зробленою з трубчастої кістки, очевидно, вівці (табл. II, 18).

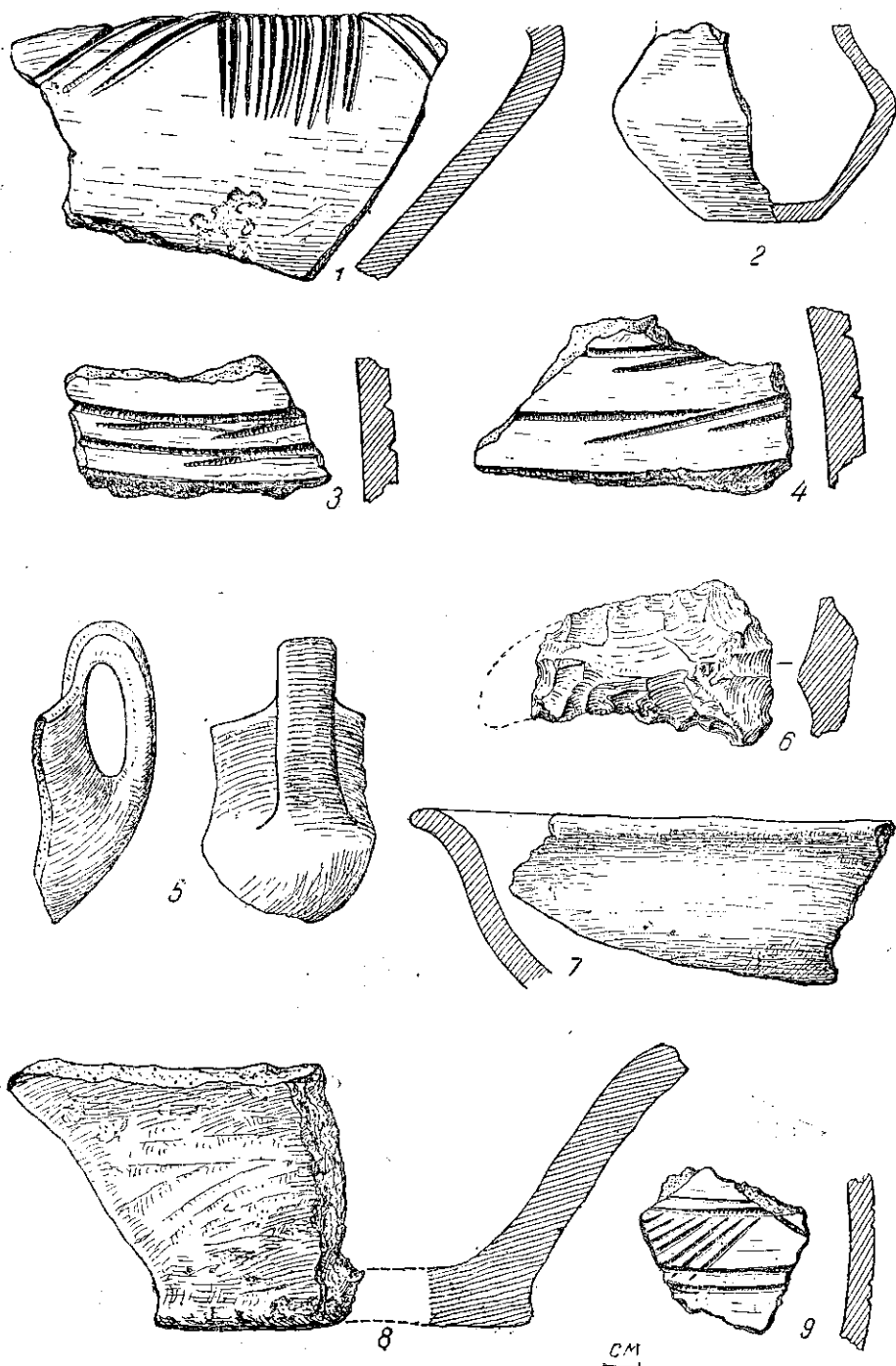
Велике значення в господарській діяльності носіїв білогрудівської культури мав кремій, з якого виготовлялися крупні вкладиші для серпів. Знайдено чотири вкладиші, виготовлені з сірого кременю. Менш зношений в роботі вкладиш має вигляд трикутного широкого ножа з увігнутих зубчастим лезом (табл. II, 19), два інші — дуже затуплені, з попсованими лезами (табл. II, 17, 20). Один вкладиш — додатковий, у вигляді прямого зубчастого ножа (табл. II, 16). Леза всіх вкладишів залощені в роботі. Крім вкладишів, в культурному шарі раз у раз зустрічалися кремійні осколки та куски оброблених кременів. До числа землеробських знарядь належить уламок верхнього каменя ручної зернотерки, зробленої з граніту.

Кам'яні знаряддя представлені великим, уламком шліфованої сокири клиновидної форми з отвором для рукоятки, зробленої з дрібнозернистої метаморфічної породи (табл. II, 15).

Як відзначено вище, кістки тварин траплялися в культурному шарі в дуже обмеженій кількості: на всій площі розкопок було знайдено не більше 50 кісток. Мала кількість кісток у розкопках при їх хорошій збереженості, очевидно, явище не випадкове. Те ж саме спостерігалось і в Білогрудівці, де в одному горбі було зібрано 238 кісток, у другому — 107¹, а в третьому (на площі понад 200 м²) 704 кістки². Отже, ці цифри свідчать, що скотарство не могло служити основою добробуту

¹ Коротке звітлення ВУАК за 1926 рік, К., 1927, стор. 76.

² Там же, стор. 81.

Предметы з поселень.

„білогрудівців“. Зважаючи на ці дані та на часті знахідки кременних вкладишів для серпів, є підстави припускати, що господарство носіїв білогрудівської культури будувалося переважно на землеробстві.

З розкопок у Синицькому лісі визначено такий остеологічний матеріал¹:

Види тварин	Кількість кісток	Кількість особин
Бик	15	2
Дрібна рогата худоба .	6	2
Свиня свійська	10	2
Кінь	4	1
Собака	1	1
Олень благородний . .	2	1
Разом . . .	38	9

Поселення білогрудівського типу, виявлене студентами, розташоване біля східного краю робітничого селища учгоспу Уманського сільсько-господарського інституту, приблизно за 1,5 км на південь від с. Красно-пілки. Місцевість являє собою довгий рівний схил до джерела в балці, що знаходиться за 0,4 км на схід. Поле розорується, на поверхні ознак поселення не помітно.

Студентами при закладці шурфу в культурному шарі було вибрано кілька уламків глиняного посуду з валиковим орнаментом, частину черпачка з ручкою, уламок кам'яної сокири, щелепу корови, вугілля й, що особливо важливо, кусочок металевого шлаку — важкий зливок від коркової частини залізної сиродувної криці, яка містила 58% заліза². Знахідка шлаку на поселенні білогрудівського типу свідчить про наявність обробки заліза, що є важливою рисою в характеристиці цієї культури.

Навкруги шурфу нами було закладено розкоп на площі 32 м². При цьому з'ясувалося, що культурний шар залягає на глибині 0,5—0,7 м нижче поверхні в чорноземі, що поступово переходить у каштановий суглинок. Ям та вогнищ на площі розкопу не виявлено. Культурні залишки були розсіяні в шарі 20—30 см товщини. Розкопками виявлено невелику кількість уламків глиняного посуду, два грубо оброблених і незакінчених кременних вкладиші для серпів (табл. III, 6) і незакінчене свердлінням пряслице з епіфіза кістки тварини. Тут, як і на розкопках в Синицькому лісі, кісток тварин майже не виявлено (на 160 уламків посуду знайдено лише п'ять кісток), що ще раз стверджує висловлене вище припущення про незначну роль скотарства в господарстві населення білогрудівської культури.

Серед знахідок привертає увагу великий уламок посудини з валиком, від якого спускаються донизу три коротких приливи. Поряд з уламками чорних лощених блюд того ж профілю, що відмічені для горба № 2 в Синицькому лісі, тут знайдені уламки з м'якшими контурами та пригостреним краєм (табл. III, 7). Інтересний уламок від посу-

¹ Визначення кандидата біологічних наук В. І. Зубаревої-Бібікової.

² Аналіз виконаний канд. хімічн. наук О. А. Кульською (Інститут геології Академії наук Української РСР). Спектральний аналіз показав таке: Fe — багато; Mg, Ca, Ni, Ti, V — менше, Si, Ge, Cu, Al, Mn — мало.

дини, очевидно горщика, з денною, сильно звуженою частиною (табл. III, 8). Є уламки посудин з дрібнозубчастим чеканом (табл. III, 9). Частина черпачка має стрічкову ручку, що порівняно високо підноситься над краєм (табл. III, 5). Виявлений уламок сокири належить до того ж типу, який відзначений і для Синицького поселення і є, очевидно, досить типовим для білогрудівської культури. Від сокири зберігся чотирикутний обушок з отвором для рукоятки.

Білогрудівська культура ще мало вивчена. Пам'ятки її поки що твердо локалізуються лише в околицях Умані, але, безперечно, вона мала більше поширення в лісостеповій смузі Правобережжя.

Інтересні спостереження про поширення близьких до Білогрудівки культурних форм були проведені в басейні р. Тясмина¹ в 1947 р. Є. Ф. Покровською, яка обслідувала місця поселень, відкритих О. О. Бобринським під час розкопок скіфських курганів, на яких серед інших культурних залишків йому не раз траплялися типові кремінні вкладиші для серпів².

Посудини з валиковими наліпами зближують білогрудівську культуру з такими пам'ятками доскіфської доби, як Сабатинівка I на середній течії Південного Бугу, поселення біля с. Волоського в порожистій частині Дніпра і ряд інших поселень на нижній течії Дніпра та Інгульця. Відоме поселення цієї ж доби, розташоване на Білозерському лимані біля с. Кам'янки, Запорізької області, досліджене у 1947 р. О. О. Кривцовою-Граковою³. Проте всі ці поселення більш давні.

Особливо близькі до поселень білогрудівського типу, очевидно, кургани бронзової доби поблизу с. Печори, Шпиківського району, Вінницької області⁴, посудини з яких також прикрашені тільки гладким валиком.

Носії білогрудівської культури, безперечно, гостро відчували нестачу металу, чим і пояснюється широке застосування в їх побуті та господарській діяльності кам'яних і кремінних знарядь, яких ми не знаходимо вже за тієї доби в більш південних районах. Треба відмітити, що нестача металу, але з меншою гостротою, відчувалася і в лісостеповій Наддніпрянщині аж до часу скіфської архаїки; лише протягом цієї доби кремій остаточно виходить із вжитку. В зв'язку з цим відзначимо, що оброблені кремені не раз знаходили в скіфських курганах, досліджених у басейні р. Тясмина⁵. Під час розкопок ранніх зольників на великому городищі кімерійсько-скіфського часу (приблизно рубежа VIII—VII ст. ст. до н. е.) в Чорному лісі, поблизу м. Знам'янки, Кіровоградської області, траплялися кремінні осколки й пластини; там же був знайдений уламок чудового кремінного вкладиша для серпа.

Білогрудівська культура стоїть на зламі залізної доби, про що красномовно свідчить знаходження залізного шлаку на поселенні біля с. Краснопілки. На передскіфський характер їх вказує також поширення чорного лощіння й таких пізніх форм, як черпачки та блюда. Блюда мають відігнутий край, що відрізняє їх від звичайних скіфських (у тому числі й від ранніх); у цьому відношенні вони можуть бути зближені з керамікою

¹ Див. статтю Є. Ф. Покровської, вміщену в цьому томі.

² А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. I, СПб, 1877, стор. 34, табл. IV, 8; т. III, СПб, 1901, стор. 34, табл. II, 5.

³ О. А. Кривцова-Гракова, Поселения бронзового века на Белозерском лимане, КС ИИМК, вып. XXVI, стор. 76 і далі.

⁴ М. И. Артамонов, Археологические исследования в Южной Подольи в 1948 г., Вестник Ленингр. гос. университета, № 11, 1948, стор. 177—178.

⁵ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. I, стор. 73; т. III, стор. 18, 35.

Немирівського городища, для якого характерні блюда саме з відігнутими краями. Посудини з валиковим орнаментом, черпачки, блюда, чорне лощіння генетично пов'язують білогрудівські пам'ятки з скифськими.

Пам'ятками білогрудівського типу є місця великих поселень із залишками наземних жилих будівель, що збереглися у вигляді окремих горбів. Попередні розкопки 1949 р. на поселеннях цього типу дають підстави твердити, що визначення їх як похоронних пам'яток-курганів не відповідає дійсності.

У матеріальній культурі пам'яток білогрудівського типу можна простежити багато традицій, що зв'язують її з комаровською культурою і дають право віднести лише до пізнього етапу бронзової доби, коли в ній вже склалися нові елементи, багато з яких характерні для передскифського етапу розвитку матеріальної культури осілих племен усього півдня Східної Європи.

Особлива роль землеробства в господарській діяльності племен Лисостепу на білогрудівському етапі дає підставу вбачати в них найважливішу складову частину того етнічного ядра, навколо якого відбувалося формування племінного угруповання, відомого для наступного історичного етапу під назвою „скифів-орачів“.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН

ПОСЕЛЕНИЯ БЕЛОГРУДОВСКОГО ТИПА БЛИЗ УМАНИ

Резюме

Памятники белогрудовского типа, открытые после Великой Октябрьской социалистической революции близ г. Умани, относятся к концу эпохи бронзы и имеют важное значение в разрешении проблемы генезиса скифской культуры.

В 1949 г. автором было осмотрено несколько пунктов с памятниками этого рода и проведены разведочные раскопки в Синицком лесу (к западу от Умани) и близ с. Краснополки.

В Синицком лесу частично раскопан один бугор, состоявший в основе из культурных остатков, а в центре его открыты три очага. Никаких признаков погребений в бугре не было обнаружено. Характер находок указывает, что бугры белогрудовского типа — не погребальные курганы, а остатки жилых построек.

Материальная культура этих памятников имеет характерные черты конца эпохи бронзы и начала железного века: горшки с гладким валиком на плечике; лощеная керамика, каменные сверленные топоры, кремневые орудия — вкладыши для серпов. Но вместе с тем имеются уже признаки местной обработки железа (шлаки).

Экономической основой общества этого времени являлось, видимо, земледелие; скотоводство играло второстепенную роль. Анализ материалов позволяет думать, что носители белогрудовской культуры могли составлять основное ядро в образовании скифов-пахарей, племена которых населяли, согласно сведениям Геродота, Лесостепь между Днепром и Днестром.
